

مقایسه رباعیات دو مجموعه کهن

«نزهة المجالس» جمال خلیل شروانی و «خلاصة الاشعار» ابوالمجد تبریزی

سیدعلی میرافضلی

شد. به رغم آوازه فراگیر نزهة المجالس، حدود نیم قرن طول کشید تا نسخه تصحیح شده آن در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد و این مهم را محمّد امین ریاحی بر عهده گرفت و متن منقّح نزهة المجالس را به سال ۱۳۶۶ منتشر ساخت.

کشف نزهة المجالس و انتشار آن،

حال و هوایی تازه به عرصه تحقیقات ادبی بخشید و هیجان ناشی از پیدا شدن چنین کتاب کمیابی مانع از آن آمد که در مورد میزان دانش و دقت مؤلف و حلم و حوصله کاتب دستنویس موجود آن تحقیق جامعی صورت گیرد. نگارنده در پی ده سال مؤانست با این کتاب، در سال ۱۳۷۶ مقاله مفصّلی با عنوان «بررسی نزهة المجالس» به تحریر آورد که طی دو شماره در مجله معارف به چاپ رسید. بخش عمده مطالب آن مقاله را نقد انتسابات و شناسایی گویندگان برخی از رباعیات بی نام کتاب تشکیل می‌دهد و یکی از مباحث مهم مطروحه در آن، تشریح نقصان دستنویس فعلی نزهة المجالس و ذکر شواهد متعدد خطاهای کاتب در درج نام گویندگان رباعیات کتاب است. بر این نقیصه مهم باید اسقاط چند برگ از دستنویس کتاب و جابجایی اوراق آن را نیز افزود. با توجه به اهمیتی که نزهة المجالس به عنوان یکی از اصلی‌ترین منابع شناخت رباعیات کهن فارسی دارد، واجب می‌آید که در صحت و سقم عبارات و عناوین و انتسابات آن و سواسی بیش از حد معمول روا داریم. امید پیدا آمدن نسخه دیگری از این کتاب فعلاً آرزویی دست نیافتنی است؛ اما کشف دستنویس ارجمند سفینه تبریز که حدود نیم قرن پس از تألیف نزهة المجالس به همت دانشی مردی اهل ذوق و سلیقه به نام ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی در سالهای ۷۲۱ تا ۷۲۳ ق در شهر تبریز گردآوری و کتابت شده، ما را به آرزوی خود چندین قدم نزدیکتر ساخته است. کاتب فرزانه سفینه تبریز در اوراق ۲۹۸ تا ۳۰۷ این دستنویس، منتخباتی را از رباعیات فارسی قلمی کرده و خلاصة الاشعار فی الرباعیات نامیده است. ابوالمجد تبریزی بعد از ظهر روز شنبه آخر جمادی الاول سال ۷۲۱ ق از کتابت خلاصة الاشعار فراغت یافته است. وی در گزیده خود حدود ۴۹۸ رباعی دست‌چین کرده و در پنجاه باب گنجانیده است. هر باب این گزیده به طور متوسط ۱۰ رباعی دارد. بزرگترین آنها باب بیست و پنجم است که دارای ۲۵ رباعی است و کوچکترین آنها بابهای ۱۶، ۱۹، ۳۴، ۳۵ و ۴۱ با سه رباعی است. این گزیده، مقدمه کوتاهی دارد و سپس فهرست ابواب پنجاه گانه خلاصة الاشعار درج شده است. ابوالمجد تبریزی در مقدمه این گزیده آورده است که «از انواع کلام منظوم رغبت

در سالهای میانی قرن هفتم هجری، جمال خلیل شروانی که به شهر شروان در دستگاه «علاءالدین شروانشاه» آمد و شد داشت، گزیده‌ای از رباعیات لطیف پارسی را در هفده باب به سامان آورد و مجموعه خود را نزهة المجالس نام نهاد و به شروانشاه تحفه کرد. جمال خلیل شاعر متوسط خوش ذوقی بود و از روی منابعی که در دسترسش بود، بویژه دیوان شاعران همولایتی‌اش که ترانه‌هایشان در مناطق اران و آذربایجان رواج داشت، ۴۰۰۰ رباعی از حدود ۳۰۰ شاعر گرد آورد. کتاب شروانی متأسفانه شهرتی نیافت و از آن چند نسخه انگشت شمار بیشتر رونویسی نشد. یک قرن پس از تدوین نزهة المجالس، با دگرگون شدن شیوه سخنرایی شاعران پارسی زبان و تغییر ذائقه خوانندگان شعرخوان و مخاطبان متون ادبی، حتی در همان مناطق آذربایجان نیز کمتر کسی میلی به نسخه‌برداری از این کتاب نشان می‌داد و اگر همت یکی از مردم ابهر بنام اسماعیل بن اسفندیار و یا بهتر بگویم کسی که سفارش کتابت نزهة المجالس را به ابهری داده است نبود، شاید ما هرگز از وجود چنین کتابی خبردار نمی‌شدیم. ابهری که کاتب چندان دقیق و دلسوزی هم نبود و معلوم است از سر وظیفه شغلی کتابت نزهة المجالس را بر عهده گرفته است، دستنویس خود را ظهر روز پنج‌شنبه ۲۵ شوال سال ۷۳۱ به پایان رسانید. این نسخه احتمالاً مدتها در خاندان مالک کتاب باقی ماند تا در روزگار اخیر جزو کتابهای علی امیری جاراالله به کتابخانه سلیمانیة استانبول ترکیه انتقال یافت و در آنجا به شماره ۱۶۶۷ به ثبت رسید. دستنویس فعلی نزهة المجالس در دنباله دیوان عراقی جای گرفته و تا مدتها بخشی از این کتاب به‌شمار می‌آمد. تا اینکه هلموت ریتز خاورشناس آلمانی که سالهای آخرین عمر خود را دانشگاههای استانبول تدریس می‌کرد و بیشتر اوقات را به جستجو در گنجینه نسخه‌های خطی ترکیه می‌گذراند، به هویت و اهمیت کتاب پی برد و آن را به سال ۱۹۳۳ طی مقاله‌ای معرفی کرد. وجود تعداد چشمگیری از رباعیات خیام (۳۳ رباعی) و مهستی گنجوی (۶۰ رباعی) و ثبت نام انبوهی از شاعران گمنام ایران در نزهة المجالس توجه پژوهشگران را به این کتاب جلب کرد و باعث شهرت آن

موضوع «عشق و صفت عشق و احوال آن» اختصاص دارد، تکرار دوباره این موضوع منطقی نمی‌نماید. باب دوازدهم نزهة المجالس معادل و مشابه است با باب بیست و یکم خلاصة الاشعار که ابوالمجد آن را «در احوال مختلف عاشق» نام کرده است. بررسی نمطهای باب دوازدهم نزهة المجالس و موضوع رباعیات این باب مؤید صحت این عنوان است. بنابراین، باب یازدهم نزهة المجالس در «اوصاف و افعال معشوق» و باب دوازدهم آن در «احوال مختلف عاشق» است.

تعدادی از چهارده رباعی که در پایان نسخه فعلی نزهة المجالس در باب هفدهم (در شکایت از افلاک و نامساعدی او) جای گرفته است، باب چهل و هشتم خلاصة الاشعار را که «در مرثیه» است تشکیل می‌دهد. موضوع این رباعیات نیز چنین عنوانی را تأیید می‌کند. بنابر این، رباعیات شماره ۴۱۱۲ تا ۴۱۲۵ نزهة المجالس را باید با نام جداگانه «مرثیه» به عنوان یک باب مجزای یا منطقی از باب هفدهم نزهة المجالس به شمار آورد.

عنوان نمط هفتم از باب دوازدهم نزهة المجالس در نسخه چاپی «در پیام دادن و کربابه؟» است و علامت سؤال مصحح، حاکی از ناخوانا بودن این عبارت یا غلط‌نویسی کتاب نزهة المجالس است. رباعیات این نمط با رباعیات باب بیستم خلاصة الاشعار که «در پیام دادن عاشق به باد» است مطابقت دارد. اکنون با اطمینان می‌توان بر تردیدهایی که در مورد املا و معنای کلمه «کربابه» وجود داشته است فائق آمد و این واژه بی معنا و «من در آوردی» را محصول لغزش قلم کاتب دانست.

در نسخه فعلی نزهة المجالس، در بعضی نمطها، به جای آنکه نام شاعر در صدر رباعی بیاید، موضوع رباعی درج شده و نام شاعر از قلم افتاده است. بارزترین نمونه این نوع خطاها که بر اثر کاهلی و راحت‌طلبی کاتب به وجود آمده است، نمط ۳۹ از باب یازدهم کتاب است که «در افعال مختلف معشوق» نام دارد. ابوالمجد تبریزی باب چهل و دوم خلاصة الاشعار را به موضوع «افعال مختلف معشوق» اختصاص داده و ۲۵ رباعی متناسب این موضوع انتخاب کرده است. وی علاوه بر درج موضوع رباعی نام‌گوینده آنها را نیز آورده است. بنابراین، شکی نمی‌ماند که جمال خلیل شروانی در نسخه خود در دو سه منطقی که موضوع رباعیها را در صدر رباعی نوشته نام‌گوینده آنها را نیز قید کرده بوده است. اما ابهری، کاتب نزهة المجالس، که درج نام‌گوینده و موضوع رباعی در کار تندنویسی او وقفه می‌انداخته از خیر آوردن نام شاعران گذشته است.^۱

حاشیه:

(۱) دکتر ریاحی به قرینه اینکه تعدادی از رباعیات نمط ۳۹ در منابع

بیشتر مردمان از عام و خاص و وضع و شریف به قسم رباعی می‌باشد. چه اختلاف اوزان او نزد طبع سلیم بسیار ظاهر می‌شود. بنابراین مقدمات، گرد سواد و بیاض خود برآمد و پانصد رباعی در هر باب آنچه به معنی بهتر بود و به عبارت خوشتر، از گفتار ارباب شوق و اصحاب ذوق بر سبیل اختصار و انتخاب جمع کردم» (ص ۵۹۳). وی هیچ اشاره‌ای به منابع مورد استفاده خود نکرده است؛ ولی با مروری اجمالی بر عناوین بابهای خلاصة الاشعار و نام شاعران برگزیده، ناخودآگاه ذهن خواننده به نزهة المجالس جمال خلیل شروانی ره می‌برد و میل مقایسه این دو مجموعه کهن رباعی را در او قوت می‌بخشد. مقاله حاضر ماحصل بررسیهای نگارنده در مورد کیفیت ارتباط این دو مجموعه قدیمی رباعیات است.

گفتیم که ابوالمجد تبریزی تسویب خلاصة الاشعار را بر مبنای نزهة المجالس پی ریخته است. از ۵۰ باب این مجموعه، بجز بابهای ۴۴ و ۴۹ که به ترتیب در موضوع «هجا» و «معنا» است، رد بقیه ابواب خلاصة الاشعار را در نزهة المجالس می‌توان یافت. این دو بابی هم که در نزهة المجالس فعلی موجود نیست، ممکن است در اصل تألیف جمال خلیل شروانی وجود داشته و بر اثر گذشت زمان از بین رفته باشد.

البته رباعیاتی که ابوالمجد در هر باب گذاشته، دقیقاً آن چیزی نیست که جمال خلیل در کتاب خود آورده است. ابوالمجد علاوه بر اینکه به منابعی غیر از نزهة المجالس نظر داشته، برای تنظیم و تدوین هر باب، از رباعیات دیگر ابواب نزهة المجالس نیز مدد گرفته است. نزهة المجالس هفده باب دارد و زیر مجموعه هر باب را چندین «نمط» تشکیل می‌دهد. بعضی ابواب خلاصة الاشعار با ابواب اصلی نزهة المجالس مطابق است و بعضی دیگر با «نمط»های آن (رک. جدول تطبیقی پیوست).

از آنجا که دستنویس فعلی نزهة المجالس در ترتیب و عناوین بعضی ابواب دچار آشفتگی است، به کمک خلاصة الاشعار می‌توان بعضی کاستیهای آن را به سامان آورد. به طور مثال، اسماعیل بن اسفندیار ابهری عنوان باب دوازدهم نزهة المجالس را از قلم انداخته است و دکتر ریاحی بناچار و به قرینه موضوع رباعیات این باب و عناوین نمطهای آن، عنوان این باب را قیاساً «در عشق» گذاشته است. از آنجا که باب هشتم نزهة المجالس به

خلاصة الاشعار: دختر حسام سالار (باب ۷)
 □ نزهة المجالس: لغیره (ش ۳۱۴۸)
 امشب منم و یار دل افروز ای شب
 خلاصة الاشعار: نظامی گنجه (باب ۹)

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۲۱۶۹)
 چون دید که از عشق شدم بی خور و خواب
 خلاصة الاشعار: مهستی (باب ۹)

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۳۲۱۹)
 هر تیره شبی که با توام باشد راز
 خلاصة الاشعار: عایشه مقریه (باب ۱۱)

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۳۷۱۴)
 هم درد دل مرا دوا بی برسد
 خلاصة الاشعار: امیر ظهیرالدین قراجه (باب ۱۲)

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۲۹۳۰)
 من مهر تو در میان جان نهدام
 خلاصة الاشعار: فخرالدین خالد (باب ۱۴)

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۲۹۳۵)
 ای کار غمت ز دل قوارم بردن
 خلاصة الاشعار: شمس اسعد (باب ۱۴)

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۲۹۳۳)
 از دیده اگر نه خون روان داشتمی
 خلاصة الاشعار: مهستی (باب ۱۴)

□ نزهة المجالس: لقائله (ش ۲۹۴۷)
 اندر طلب وصل بت سیم اندام
 خلاصة الاشعار: قاضی کمال (باب ۱۵)

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۳۳۴۹)
 نرگس به حیل مست کنی تا چه شود
 خلاصة الاشعار: رکن الدین امامزاده (باب ۱۸)

حاشیه:

→ بعدی به مهستی گنجوی نسبت یافته، حدس زده که اغلب رباعیات این نظم از آن مهستی گنجوی است. بر مبنای این استنباط ثابت نشده، احمد سهیلی خوانساری در کتاب رباعیات حکیمه مهستی دیو (تهران، ۱۳۷۱)، تمامی این ۹۰ رباعی را به اسم مهستی گنجوی آورده است. برخی از رباعیات نظم ۳۹ از کمال الدین اسماعیل اصفهانی است. نام برخی دیگر را نیز ابوالمجد تبریزی در خلاصة الاشعار آورده است. از جمله یکی از آنها به اسم پدر ابوالمجد یعنی ملک مسعود بن مظفر است و یکی هم به اسم قطب الدین عتیقی. و این هر دو را ابوالمجد به خوبی می شناخته و قول او در این باب حجت است.

□ از ۴۹۸ رباعی خلاصة الاشعار، ۲۷۸ رباعی در نزهة المجالس هم هست. از مقایسه رباعیات مشترک این دو مجموعه بر می آید که دستنویسی از نزهة المجالس که در اختیار ابوالمجد تبریزی بوده با نسخه فعلی این کتاب که ابهری در سال ۷۳۱ ق کتابت کرده تفاوتهایی در ضبط اشعار و درج اسامی شعرا داشته است. روایاتی که در نسخه ابوالمجد آمده در بسیاری از موارد بر دستنویس فعلی نزهة المجالس برتری دارد که کیفیت آنها را باز خواهیم نمود. چه بسا بعضی از رباعیات غیر مشترک این دو مجموعه هم در اصل کتاب جمال خلیل شروانی بوده که از قلم ابهری افتاده و یا به مرور زمان از دستنویس فعلی کنده شده و از بین رفته است؛ زیرا در میان رباعیات غیر مشترک به نامهایی بر می خوریم که جزو شاعران خاص نزهة المجالس به شمار می آیند، کسانی همچون: دختر حسام سالار، سید شرف الدین مرتضی، جمال الدین شهری، شمس الدین سجاسی و شمس الیاس گنجه ای. از بین ۲۷۸ رباعی مشترک نزهة المجالس و خلاصة الاشعار، گویندگان ۱۶۸ رباعی هر دو مجموعه یکی است. اما این همخوانی در ۱۱۰ رباعی مشترک دیگر به چشم نمی خورد. گوینده نیمی از این ۱۱۰ رباعی را می توان به کمک خلاصة الاشعار ابوالمجد تبریزی شناسایی کرد. این رباعیات، در دستنویس فعلی نزهة المجالس با عناوینی همچون «آخر»، «لغیره» (لغیرها)، «لا ادری»، «لقائله» و «لا اعرف» ثبت شده اند. به بعضی از این رباعیات اشاره می شود:

□ نزهة المجالس: لا ادری (ش ۷۹)

غافل منشین که همنشینان رفتند
 خلاصة الاشعار: ادیب حمامی (باب ۳)

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۴۰۶۷)

آنها که دل از الست مست آوردند
 خلاصة الاشعار: امام فخرالدین رازی (باب ۴)

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۳۷۶۱)

ای عارض توجیهان فروز دل من
 خلاصة الاشعار: جمال الدین شهری (باب ۶)

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۲۸۵۳)

گویند که مایه جنون باشد عشق

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۴۱۲۰)

آن چشم به از نرگس موزون چون است
خلاصة الاشعار: جمال حاجی شروانی (باب ۴۸)

اغلب شاعرانی که در خلاصة الاشعار از آنها نام برده شده، کسانی هستند که نام و شعرشان در نزهة المجالس آمده است.^۲
در ۴۱ رباعی دیگر نام گویندگان رباعیات مشترک در دو مجموعه به کلی با یکدیگر متفاوتند. این قبیل ناهمخوانیها کار قضاوت را در مورد اینکه کدام انتساب صواب است و کدام خطا، دشوار می‌سازد و معضل رباعیات سرگردان را از آنچه هست پیچیده‌تر می‌کند. همان‌طور که گفته شد قرائنی هست که نشان می‌دهد نسخه نزهة المجالس در اختیار ابوالمجد تبریزی کاملتر و صحیحتر از دستویس موجود (نوشته ابهری) بوده است. رباعیات زیر بر این سخن گواهی می‌دهند:

□ رباعی شماره ۲۸۹۴ نزهة المجالس:

شد دیده به عشق رهنمون دل من

که با عنوان «لغیره» از آن یاد شده، در خلاصة الاشعار به اسم کمال‌الدین اسماعیل است. این رباعی در دیوان کمال اسماعیل هم دیده می‌شود (ص ۹۳۴) و بر صحت این انتساب مهر تأیید می‌نهد. همچنین است رباعیات ذیل که در خلاصة الاشعار به نام کمال است و در دیوان او هم هست، ولی در نزهة المجالس بدون ذکر نام گوینده یا به نام شاعر دیگری درج شده است:

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۲۹۰۷)

وقت سحرش چو عزم رفتن بگرفت

خلاصة الاشعار (ص ۶۰۰)؛ دیوان کمال اسماعیل (ص ۹۲۹)

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۳۹۰۰)

دوشم هوس دل غمینم بگرفت

خلاصة الاشعار (ص ۶۰۰)؛ دیوان کمال اسماعیل (ص ۸۲۷)

□ نزهة المجالس: اوحده (ش ۳۰۷۵)

عمری رخ یکدگر ندیدیم به چشم

خلاصة الاشعار (ص ۶۰۰)؛ دیوان کمال اسماعیل (ص ۹۳۷)

□ نزهة المجالس: اشرف (ش ۳۸۶۱)

امشب ز غمت میان خون خواهم خفت

خلاصة الاشعار (ص ۶۰۱)؛ دیوان کمال اسماعیل (ص ۸۲۷)

حاشیه:

۲) بر خلاف موارد فوق، در ۱۹ رباعی مشترک نیز نام گوینده رباعیات در نزهة المجالس قید شده ولی ابوالمجد تبریزی از آنها با عناوین مبهمی چون «لغیره»، «لا اعرف قائله»، «آخر» و «لا ادري قائله» یاد کرده است.

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۳۸۸۹)

ای باد! اگر افتدت بدان ره گذری
خلاصة الاشعار: عزالدین کحال (باب ۲۰)

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۳۰۷۴)

گر وصل تو داشت از غم آزاد مرا
خلاصة الاشعار: کمال (باب ۲۱)

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۳۸۵۴)

در خون جگر همی نشیند چشمم
خلاصة الاشعار: شهاب‌الدین ساوه (باب ۲۱)

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۳۰۵۷)

دوشینه شب از چه جانم از درد بکاست
خلاصة الاشعار: جمال‌الدین اشهری (باب ۲۱)

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۳۰۵۸)

یکباره فراموش مکن یاران را
خلاصة الاشعار: همو گوید [اشهری] (باب ۲۱)

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۲۸۹۳)

دی دیده من ز غایت خونریزی
خلاصة الاشعار: شمس‌الدین سجاسی (باب ۲۴)

□ نزهة المجالس: لا ادري (ش ۱۵۳۰)

چشمش که دریده پرده مستوران را
خلاصة الاشعار: اسعد صفا (باب ۲۴)

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۱۶۱۲)

گمردی که ز مشک بر رخ یار من است
خلاصة الاشعار: حاجی سعد تبریزی (باب ۲۵)

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۲۶۹۹)

بیداری شب جان مرا گمچه بکاست
خلاصة الاشعار: ابوالمعالی نخاس (باب ۳۳)

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۲۴۹۹)

دل جای غم تست چنان تنگ که هست
خلاصة الاشعار: مهستی (باب ۴۰)

و رباعیاتی که ابوالمجد تبریزی به نام شاعر همشهری خود قطب‌الدین عتیقی آورده است و به جهت مناسباتی که با او و پسرش جلال‌الدین عتیقی داشته، قولش از هر نظر قابل استناد است:

□ نزهة المجالس: سید اشرف (ش ۱۱۵۳)

مه را اثری به روی او می‌ماند

خلاصة الاشعار: مولانا قطب‌الدین عتیقی طاب ثراه (ص ۶۰۲)

□ نزهة المجالس: ایضاً (ش ۲۷۱۵)

رشک آیدم از شانه و سنگ ای دلجوی

خلاصة الاشعار: مولانا قطب‌الدین عتیقی (ص ۶۰۸)

□ نزهة المجالس: کمال اسماعیل (ش ۲۷۸)

می خوردم دوش تا کمال مستی

خلاصة الاشعار: مولانا قطب‌الدین عتیقی طاب ثراه (ص ۶۱۱)

مؤید صحت انتساب رباعیات فوق به عتیقی آن است که هیچ‌کدام از دو رباعی که در نزهة المجالس به اسم سید اشرف غزنوی و کمال اسماعیل اصفهانی آمده است در دیوان این شاعران موجود نیست. همچنین است رباعی زیر که ابوالمجد به نام پدر خود آورده است:

□ نزهة المجالس: ایضاً (ش ۲۷۱۶)

در حمامی و خانه معتدلی

خلاصة الاشعار: مخدوم بحق پدرم (ص ۶۰۸)

□ نکته دیگری که یادآوری آن ضروری است و در ابتدای مقاله هم بدان اشاره شد، خطاهای متعدد کاتب نزهة المجالس در نقل نام گویندگان رباعیات است. همان‌طور که دکتر ریاحی در مقدمه کتاب یادآور شده است، اسماعیل بن اسفندیار اهری هنگام استتساخ نزهة المجالس «ابتدا رباعیها را نوشته و نام شاعران را بعداً بالای هر رباعی میان سطرها افزوده و احتمالاً گاهی نام شاعر را یک سطر بالاتر یا پایین‌تر نوشته است» (ص ۵۰). بنده در مقاله «بررسی نزهة المجالس» شواهد متعددی از حواس‌پرتیها و بی‌مبالیهای کاتب نزهة المجالس را عرضه داشته‌ام. اکنون به باری خلاصة الاشعار ابوالمجد تبریزی می‌توان شواهد دیگری از خطاهای اهری ارائه کرد. البته بنده قصد ندارم که با بزرگ‌نمایی خطاهای کاتب نزهة المجالس ارزشهای این کتاب ارجمند را منکر شوم. غرض این است که پژوهشگران در استفاده از این کتاب تأمل کنند و درایت خویش را به کار گیرند و قراین بیرونی و مستندات دیگر را نیز در نظر آورند:

□ نزهة المجالس: سید مرتضی (ش ۲۶۴۹)

خاک سر کوی آن بت مشکین خال

خلاصة الاشعار (ص ۶۰۶): دیوان کمال اسماعیل (ص ۸۳۷)

سه فقره از رباعیات همام تبریزی که از شاعران همعصر و همشهری ابوالمجد تبریزی بوده و به اشعار او علاقه فراوانی داشته، در نزهة المجالس به نامی غیر از همام آمده است:

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۲۸۵۲)

عمری است که با عشق تو در ساختم

خلاصة الاشعار (ص ۵۹۶): دیوان همام تبریزی (ص ۲۱۵)

□ نزهة المجالس: لا ادري (ش ۱۲۹۸)

زلفت که چو ماه تکیه‌گاهی دارد

خلاصة الاشعار (ص ۶۰۲): دیوان همام تبریزی (ص ۲۱۱)

□ نزهة المجالس: یمین (ش ۳۶۶۲)

چون دیدن آن سرو روان در خواب است

خلاصة الاشعار (ص ۶۰۶): دیوان همام تبریزی (ص ۲۰۷)

و دو رباعی زیر از اوحدالدین کرمانی:

□ نزهة المجالس: آخر (ش ۳۹۴۶)

هر گه که دلم فرصت آن دم جوید

خلاصة الاشعار (ص ۶۰۱): دیوان رباعیات اوحد (ص ۲۷۰)

□ نزهة المجالس: لا اعرف (ش ۴۰۶)

در رقص چو یارم آستین بر می‌کود

خلاصة الاشعار (ص ۶۰۹): دیوان رباعیات اوحد (ص ۲۷۵)

و این رباعی انوری:

□ نزهة المجالس: لغیره (ش ۲۹۸۱)

هر مرحله‌ای که رخت برداشته‌ام

خلاصة الاشعار (ص ۶۰۱): دیوان انوری (ج ۲، ص ۱۰۰۷)

و این رباعی ظهیر فاریابی:

□ نزهة المجالس: مهستی (ش ۱۵۶۵)

باد آمد و گل بر سر میخواران ریخت

خلاصة الاشعار (ص ۶۰۳): دیوان ظهیر (ص ۲۶۰)

□ خلاصه الاشعار: مولانا اثیرالدین ابهری (باب ۷)
عشق تو ز عالم هیولانی نیست

در نزهة المجالس با عنوان «لغیره» درج شده (ش ۲۸۴۸) درحالی که دو رباعی ماقبل آن به اسم «اثیرالدین» است.

□ خلاصه الاشعار: ملک فخرالدین مبارکشاه (باب ۷)
کار از لب خشک و دیده تر بگذشت

در نزهة المجالس به اسم «سید مرتضی» آمده (ش ۷۶۲)، ولی رباعی پیش از آن که به نام «فخرالدین مبارکشاه» است معلوم می دارد کاتب نزهة المجالس در نوشتن نام شاعران به خطا رفته است. ضمن اینکه رباعی که در نسخه فعلی از مبارکشاه دانسته شده (رباعی ش ۷۶۱)، در روح الارواح سمعانی- متوفی ۵۳۴ق- وارد شده (ص ۲۲۸) و انتساب آن را به مبارکشاه کاملاً منتفی می سازد.

□ خلاصه الاشعار: سید اشرف (باب ۲۱)
ای برده قرار دل شوریده من

این رباعی در نزهة المجالس با عنوان مبهم «ایضاً» درج شده (ش ۳۰۴۶) و رباعی بعدی اش از سید اشرف است.

□ خلاصه الاشعار: عبدالواسع جلیلی (باب ۲۲)
نقاش رخت ز طعنه ها آسوده ست
نزهة المجالس: صدر زنگانی (ش ۱۱۶۱).

این رباعی در دیوان عبدالواسع جلیلی وارد شده (ص ۶۶۲)، ولی کاتب نزهة المجالس اشتبهاً نام شاعر را بالای رباعی بعدی نوشته است.

□ خلاصه الاشعار: سعد وراوجی^۳ (باب ۲۵)
روی تو که مه را ز خود افزون نهد
نزهة المجالس: مهستی (ش ۱۶۸۴)

رباعی ماقبل آن به اسم «سعد» است.

□ خلاصه الاشعار: شمس الدین هروی (باب ۳۱)
نقاش اگر ز موی پرگار کند

در نزهة المجالس این رباعی (ش ۲۰۴۸) به اسم «اشهری» است و رباعی قبلی اش به اسم «شمس هروی».

□ خلاصه الاشعار: جمال الدین محمد عبدالرزاق (باب ۳۳)
ای گشته چو من هزار در پای غمت
نزهة المجالس: سلطان طغرل (ش ۲۶۷۱)

رباعی بعدی به اسم «عبدالرزاق» است. جالب اینجاست که این

رباعی در جای دیگر نزهة المجالس به درستی به اسم جمال الدین عبدالرزاق آمده است (ش ۱۰۶۵).^۴

□ خلاصه الاشعار: مهستی (باب ۳۸)
چشم تو که صد بند و فسونش بگرفت
نزهة المجالس: سنایی (ش ۲۲۸۸)

در دیوان سنایی این رباعی نیست. در نزهة المجالس رباعی بعد به اسم «مهستی» ثبت شده است، و آن رباعی که به خطا به نام مهستی گنجوی است (ش ۲۲۸۹): با تب گفتم رنجه مکن بسیارش...، در مجموعه اشعار و مراسلات، مورخ ۷۴۲ق، به اسم فخرالدین مبارکشاه است (رحیق التحقیق، ص ۱۵۱).

□ خلاصه الاشعار: معین الدین بختیار (باب ۴۶)
نی قصه درد عاشقان می گوید

در نزهة المجالس این رباعی با عنوان «لادری» نقل شده (ش ۳۳۸) و کاتب نام «معین بختیار» را بر دو رباعی پیش از آن نهاده است.

*

علاوه بر اختلافاتی که خلاصه الاشعار و نزهة المجالس در ضبط اسامی شاعران دارند، تفاوت های دو مجموعه در نقل اشعار هم چشمگیر است. این اختلافها گاه در حد یکی دو کلمه است و گاه به یک مصراع یا یک بیت رباعی می رسد. ذکر همه موارد اختلاف این دو مجموعه از حوصله این نوشته خارج است و ما در اینجا فقط صورت کامل یک رباعی ناقص نزهة المجالس (ش ۳۱۵۹) را که ابوالمجد تبریزی در باب نهم خلاصه الاشعار آورده است درج می کنیم و می گذریم:

با روی توام چو سازگار آید عمر
خود بی رخ خوبت به چه کار آید عمر
آوردمت ای عمر به پیری به کنار
آری که به پیری به کنار آید عمر

حاشیه:

۳) در خلاصه الاشعار دو رباعی به نام «سعد وراوجی» (باب ۲۵) و «سعدالدین وراوجی» (باب ۵۰) آمده و نام صحیح این شخص و هویت او بر من معلوم نگردیده است. آیا این نام را می توان به سعدالدین وراوینی محرز مرزبان نامه پیوند داد؟

۴) از جمله شواهدی که می توان بر بی مبالائی کاتب و یا در مواردی بی دقتی مؤلف نزهة المجالس اقامه کرد، آوردن یک رباعی به نام دو نفر است. حدود ۵۰ رباعی نزهة المجالس تکراری است و یازده فقره از این رباعیات تکراری به نام دو شاعر آمده است (رک. مقدمه نزهة المجالس، ص ۴۶).

پیوست: جدول تطبیق ابواب «خلاصة الاشعار» و «نزهة المجالس»

«خلاصة الاشعار فی الرباعیات»		«نزهة المجالس»	
باب ۱	در توحید و معرفت	باب ۱	در توحید و عرفان
۲	در طامات	۱. نمط ۴	در طامات
۳	در نصیحت	۱. نمط ۳	در نصیحت
۴	در حکمت و موعظت		
۵	در مدح	۲	در مدح و دعا
۶	در دل و احوال دل	۹	در دل و احوال دل
۷	در عشق و احوال عشق	۸	در عشق و صفت عشق
۸	در غم و احوال غم	۱۰	در غم و ذکر غم
۹	در وصال و ایام وصال و شکایت کوتاهی شب	۱۳	در وصال
۱۰	در فراق و ایام فراق و شکایت درازی شب	۱۴	در فراق
۱۱	در حکایت از ایام وصال	۱۴. نمط ۱	در حکایت از وصال
۱۲	در تمنا و آرزومندی	۱۴. نمط ۵	در تمنا و آرزومندی
۱۳	در امید داشتن عاشق به وصال معشوق	۱۴. نمط ۶	در امید
۱۴	در نهان داشتن عشق	۱۲. نمط ۳	در نهان داشتن عشق
۱۵	در رسوا شدن عشق	۱۲. نمط ۴	در رسوا شدن
۱۶	در صفت بدنام شدن عاشق	۱۲. نمط ۵	در بدنامی
۱۷	در صفت گریه و ناله عاشق	۱۲. نمط ۱۵، ۱۴	در گریه و اشک/ در زاری او
۱۸	در عتاب و شکایت	۱۲. نمط ۱۶	در شکایت از نامحرمان
۱۹	در شکایت از رقیب	۱۲. نمط ۱۶	در شکایت از نامحرمان
۲۰	در پیام دادن عاشق به باد	۱۲. نمط ۷	در پیام دادن و کربابه؟
۲۱	در احوال مختلف عاشق	۱۲	[در عشق]
۲۲	در وصف روی معشوق	۱۱. نمط ۱	در حسن و جمال
۲۳	در وصف زلف معشوق	۱۱. نمط ۳	در تشبیهات زلف
۲۴	در وصف چشم معشوق	۱۱. نمط ۵	در تشبیهات چشم و غمزه
۲۵	در وصف خط معشوق	۱۱. نمط ۷	در تشبیهات خط
۲۶	در وصف گوش و حلقه معشوق	۱۱. نمط ۶	در تشبیهات گوش و حلقه
۲۷	در وصف ابرو و پیشانی معشوق	۱۱. نمط ۴	در تشبیهات ابرو و پیشانی
۲۸	در وصف قد معشوق	۱۱. نمط ۹	در تشبیهات قد و بالا
۲۹	در وصف خال معشوق	۱۱. نمط ۱۰	در تشبیهات خال
۳۰	در وصف لب و بوسه معشوق	۱۱. نمط ۱۱	در تشبیهات لب
۳۱	در وصف دهان و دندان معشوق	۱۱. نمط ۱۳	در تنگی دهان و خوبی دندان
۳۲	در وصف کوی و خانه معشوق	۱۱. نمط ۳۷	در سرای و کوی و خانه او
۳۳	در وصف خیال معشوق	۱۱. نمط ۳۸	در خیال معشوق
۳۴	در وصف عشوه معشوق	۱۱. نمط ۳۲	در عشوه و دم معشوق
۳۵	در وصف وعده دادن معشوق	۱۱. نمط ۳۳	در وعده و انتظار او
۳۶	در سؤال و جواب معشوق	۱۱. نمط ۳۶	در سؤال و جواب او
۳۷	در وصف آینه نگریستن معشوق	۱۱. نمط ۲۹	در آینه نگریستن او
۳۸	در بیماری و درد چشم معشوق	۱۱. نمط ۲۲	در بیماری و بهی او
۳۹	در وصف سفر و باز آمدن معشوق	۱۱. نمط ۲۳	در سفر و وداع و باز آمدن
۴۰	در بی وفایی معشوق	۱۱. نمط ۲۴	در هرجایی و بی وفایی او
۴۱	در عاشق شدن معشوق	۱۱. نمط ۲۶	در عاشق شدن او
۴۲	در افعال مختلف معشوق	۱۱. نمط ۳۹	در افعال مختلف معشوق
۴۳	در مراسلات	۷	در ترانه ها
۴۴	در هجا		
۴۵	در صفت شمع	۳	در صفت شمع و شاهد
۴۶	در صفت سماع	۵	در سماع
۴۷	در خمریات	۴	در خمریات
۴۸	در مرثیه	۱۷	در شکایت از افلاک ...
۴۹	در معنی		
۵۰	در صفت گل و ریاحین	۶. نمط ۱	در فصل ربیع و ریاحین

منابع

- «بررسی نزهة المجالس». سید علی میرافضلی، معارف، دوره ۱۴، ش ۱، فروردین- تیر ۱۳۷۶، ص ۱۴۷-۹۰، ش ۲، مرداد- آبان ۱۳۷۶، ص ۱۸۰-۱۳۵
- دیوان انوری. به اهتمام محمد تقی مدرس رضوی، تهران، ۱۳۴۰، ج ۲
- دیوان رباعیات اوحدالدین کرمانی. به کوشش احمد ابومحبوب، تهران، ۱۳۶۶
- دیوان ظهیرالدین فارابی. به تصحیح امیر حسن یزدگردی، به اهتمام اصغر دادبه، تهران، ۱۳۸۱
- دیوان عبدالواسع جلی. به اهتمام ذبیح الله صفا، تهران، چاپ چهارم، ۱۳۷۸
- دیوان کمال اسماعیل اصفهانی. به اهتمام حسین بحر العلومی، تهران، ۱۳۴۸
- دیوان همام تبریزی. به تصحیح رشید عبیوضی، تبریز، ۱۳۵۱
- ریحی الشحیق. فخرالدین مبارک شاه مروودی، به تصحیح نصرالله پورجوادی، تهران، ۱۳۸۱
- روح الارواح فی شرح اسماء الملک الفتاح، شهاب الدین احمد سمعانی، به تصحیح نجیب مایل هروی، تهران، ۱۳۶۸
- سفینه تبریز. ابوالمجد محمد تبریزی، چاپ عکسی، تهران، ۱۳۸۱
- نزهة المجالس. جمال خلیل شروانی، به تصحیح محمد امین ریاحی، تهران، ۱۳۶۶
- حاشیه:
- ۵) چنین عنوانی در نزهة المجالس نیست، چه در ابواب آن و چه در نمطهایش. ولی نیمی از رباعیات باب چهارم خلاصة الاشعار در بخشهای مختلف نزهة المجالس دیده می شود.